

Əlyazması hüququnda

RƏNA NURƏDDİN QIZI RZAYEVA

ƏBUBƏKR İBN XOSROV ƏL-USTADIN “MUNİSNAMƏ”
ƏSƏRİ:
MƏNBƏLƏR VƏ PARALELLƏR

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)
5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya işi AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun İran Filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Möhsün Zellabdın oğlu Nağısoylu**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor

Azadə Şahlar qızı Musayeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu (dünya
ədəbiyyatı və komparativistika, türk xalqları
ədəbiyyatı şöbələri)**

Müdafiə “ 27 ” yanvar 2016-cı il saat 14⁰⁰ -da AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, VII mərtəbə,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ 25 ” dekabr 2015-ci ildə göndərilmişdir.

FD 01.151 Dissertasiya Şurasının

elmi katibi, filologiya üzrə

fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Şərqsünaslıq elmi yaranandan bəri çoxəsrlik tarixə və zəngin bədii ənənələrə malik farsdilli ədəbiyyatın öyrənilməsi sahəsində ciddi uğurlar qazanılmış, onun dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz töhfələr vermiş görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı zəruri aspektlərdə tədqiq olunmuş, ən mühüm ədəbi-tarixi abidələr müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Bununla belə əldə olunmuş şəxsiz nailiyyətlər heç bir vəchlə son hədd sayıla bilməz, çünki dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, şəxsi kolleksiya və arxivlərdə klassik farsdilli ədəbiyyatın hələ elm aləminə bəlli olmayan, öyrənilməmiş çoxsaylı abidələri mövcuddur. Vaxtaşırı olaraq belə əsərlərin üzə çıxarılması, elmi dairələrə və geniş oxucu kütləsinə çatdırılması faktı bunu təsdiq edir.

Son onilliklərdə elm aləminə məlum olmuş qiymətli ədəbi abidələrdən biri də XII əsr müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəridir. Uzun illər boyu yeganə əlyazma nüsxəsi başqa bir ad altında Londondakı Britaniya muzeyində saxlanmış bu abidənin xüsusi əhəmiyyəti bundadır ki, onun təkcə özü deyil, müəllifinin şəxsiyyəti də farsdilli ədəbiyyat tarixi üçün tamamilə yeni faktdır. Azərbaycan Atabəyləri (1136-1225) sarayında xidmət etmiş, böyük Nizami Gəncəvinin müasiri və bəzi ehtimallara görə dostu olmuş Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad haqqında, təəssüf ki, orta əsr mənbələrində və təzkiyələrdə heç bir məlumat rast gəlmirik. Onun şəxsiyyəti, dünyagörüşü və ədəbi irsi barədə müəyyən təəvvürü yazımızın kifayət qədər zəngin yaradıcılığının hələlik əldə olan yeganə nümunəsindən- “Munisnamə”dən alırıq. Bu mənada əsərin dərin və hərtərəfli tədqiqinin əhəmiyyəti şübhəsizdir.

«Munisnamə»nin mətninin aşkara çıxarılması və tərcüməsi abidənin öyrənilməsi istiqamətində işin yalnız başlanğıcı sayıla bilər. Əsas vəzifə əsərin geniş araşdırılması zəminində onun farsdilli ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirməkdən, bir növ onu klassik ədəbi prosədə daxil etməkdən ibarətdir. Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı da, ilk növbədə, bu cəhətlə şərtlənir. Belə ki, «Munisnamə»ümumən orta əsrlər müsəlman Şərqiində ədəbi inkişafın bir çox məsələlərinə işıq salan abidə kimi olduqca qiymətli və müəyyən mənada unikal əsərdir. Təkcə ədəbi əsər kimi deyil, həm də bir mənbə kimi dəyərləndirilməsi zəruri görünən, maraqlı hekayətlər, nağıllar, rəvayətlər, lətifələr, müdrik kəlamlar və aforizmlər toplusu olan “Munisnamə” farsdilli ədəbiyyat tarixində müəyyən ədəbi təmayülün yetkinləşməsində dönüş nöqtəsi olmuşdur. O,

yarandığı dövrün tarixi gerçəkliyini, ədəbi normalarını, bədii-estetik prinsiplərini əks etdirməklə yanaşı, çoxsaylı tellərlə özündən əvvəlki və sonrakı ədəbi-fəlsəfi irslə bağlanır. Bu tellər bir yandan yazılı fəlsəfi və ədəbi abidələrə, digər tərəfdən isə müxtəlif xalqların şifahi ədəbiyyatına gedib çıxır. Odur ki, “Munisnamə”nin geniş tədqiqinin orta əsrlərdə folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqə və təsiri kimi mürəkkəb bir məsələnin həlli baxımından böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

«Munisnamə»nin yarandığı dövr bir neçə əsr ərzində intensiv inkişaf yolu keçmiş, Mərkəzi Asiya və Hindistan hüduqlarından İspaniyaya, Qafqazdan Şimali Afrikaya qədər geniş bir coğrafi məkanı əhatələyən ərəb xilafətinə daxil edilmiş xalqların birgə söyləri ilə yaradılan sinkretik müsəlman mədəniyyətinin çiçəkləndiyi dövr idi. Həmin mədəniyyətin əsas xüsusiyyətləri və ilk növbədə, məhz sinkretizmi «Munisnamə»də öz parlaq əksini tapmışdır. Əsərdə yəhudi, yunan, hind, fars, Bizans, ərəb və türk xalqlarının mifoloji, fəlsəfi, dini, etik və bədii görüşləri, genetik və tipoloji səciyyəsi baxımından rəngarəng və çeşidli hekayətlər üzvi şəkildə çulğışı. “Munisnamə”dəki motiv və süjetlər sonralar müsəlman Şərqində çox geniş yayılmış, mürəkkəb təkamül yolu keçmiş, hətta Avropa xalqlarının ədəbiyyatına belə nüfuz etmişdir. Həmin fakt “Munisnamə”nin geniş ədəbi-mədəni kontekstdə tədqiqinin aktuallığını göstərməklə bərabər, belə bir araşdırmanın elmi əhəmiyyətinə də şübhə yeri qoymur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Munisnamə” həm də klassik farsdilli nəsrin bütöv bir mərhələsini xarakterizə edən, həmin mərhələnin ədəbi normalarını, təhkiyə sənətkarlığını əks etdirən bir abidə kimi elmi maraq doğurur. Tədqiqatçıların əsas diqqətinin farsdilli poeziyaya yönəldiyi və klassik farsdilli nəsrə aid araşdırmaların azlığı şəraitində “Munisnamə”nin həmin aspektdə tədqiqinin nə dərəcədə aktual və gərəkli olduğunu geniş şərh etməyə yəqin ki, ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, “Munisnamə”nin tədqiqi konkret olaraq onun yarandığı dövrdə, yəni XII əsrdə farsdilli ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, ədəbi inkişafın xüsusiyyətləri barədə elmi təsəvvürlərin daha tam və dolğun olması baxımından da zəruridir. Bu cəhət həmin dövrdə farsdilli ədəbiyyatın ən mühüm mərkəzlərindən biri olmuş Azərbaycan üçün xüsusi mənə və əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın başlıca məqsədi “Munisnamə”nin mənbə və süjet paralellərinin tədqiqi əsasında onun ədəbi-tarixi dəyərini aydınlaşdırmaqdan və bununla da abidənin

farsdilli ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- “Munisnamə”nin müəllifi haqqında məlumatları ümumiləşdirmək və onun ədəbi şəxsiyyətini dəyərləndirmək;

- “Munisnamə”nin ümumi səciyyəsini verməklə, əsərin strukturunu və janr mənsubiyyətini aydınlaşdırmaq;

- “Munisnamə”nin yazılmasında müəllifin faydalandığı mənbələri araşdırmaq, onun müsəlman bədii-fəlsəfi fikri və islamaqədərki abidələrlə, o cümlədən, pəhləvi mətnləri ilə əlaqələrini öyrənmək;

- “Munisnamə” hekayətlərinin analoji abidələrlə müqayisəsi əsasında mövcud paralelləri müəyyənləşdirmək, süjetlər arasında ümumi və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaq.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində əsərdə müəllif qayəsinin reallaşma dərəcəsini müəyyənləşdirmək, “Munisnamə”ni ədəbi-tarixi abidə və farsdilli bədii nəsrin nümunəsi kimi qiymətləndirmək mümkün olacaqdır.

Mövzunun işlənməsi. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsərinin mövcudluğu yalnız son dövrdə elm aləminə məlum olduğundan, onun tədqiqi tarixi o qədər də geniş deyildir. Əsərin əlyazma nüsxəsinin üzərindəki qeyddən aydın olur ki, o, 1920-ci ilin aprelində Ter-Avetisyan fəmilialı bir nəfərdən “Min bir gecə kitabı” adı ilə satın alınmışdır. Düz yarım əsr “Munisnamə” bu ad altında Britaniya muzeyində saxlanmışdır. Nəhayət, əlyazma ingilis şərqşünası Q.M.Meredith-Ouensin diqqətini cəlb etmiş və o, müəyyənləşdirilmişdir ki, həmin əlyazma “Min bir gecə” deyil, Azərbaycan Atabəyləri dövründə yaşamış Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad adlı müəllifin qələminə mənsub “Munisnamə”nin unikal nüsxəsidir. Tədqiqatçı əlyazmanın qısa təsvirini hazırlamış və əsərin müəllifi haqqında onun giriş hissəsindən əldə etdiyi məlumatlarla birləşərək 1971-ci ildə Edinburqda “İran və islam” məcmuəsində çap etdirmişdir¹.

Q.M.Meredith-Ouensin bu məlumatı həmin dövrdə Atabəylər dövlətinin tarixini tədqiq etməklə məşğul olan akademik Z.M.Bünyadovun diqqətindən yayınmamış və o, özünün “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” adlı monoqrafiyasının həmin dövrün mədəni həyatına həsr olunmuş bölməsində Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustaddan bəhs etmişdir. Alim əl-Ustadın “Munisnamə”dən başqa daha altı mənzum və nəsr

¹ Meredith-Owens G.M. An early Persian miscellany. - Iran and Islam. ed. by C.E. Bosworth. Edinburgh, 1971, pp. 435-441

əsrinin adını çəkmiş, onların mövzusunun və kimlərə ithaf olunduğunu göstərmiş, “Munisnamə”nin XVII fəslinin 29-cu hekayətinə («Əbül-Əla Kirmani, onun oğlu, Naxçıvana səfərləri və sərgüzəştləri haqqında hekayət») diqqəti cəlb edərək, həmin hekayədə xaçpərəst gürcü çarları ilə müsəlman Eldənizlər sülaləsi arasında aramsız müharibələrin öz əksini tapması fikrini irəli sürmüşdür¹.

Sonralar Z.M.Bünyadov və Q.Y.Əliyev akademik A.Y.Krımskinin “Nizami və onun müasirləri” adlı kitabına yazdıqları şərhlərdə bir daha Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadı xatırlamış və onun XI əsr fars şairi Əzrəqi Herəvinin mənzum “Əlfiyə və Şəlfiyə” əsərinə tənqidin müəllifi olduğunu qeyd etmişlər².

“Munisnamə”nin öyrənilməsi və geniş istifadə dairəsinə çıxarılması sahəsində ən mühüm xidmət, şübhəsiz, mərhum professor R.M.Əliyevə məxsusdur. O, akademik Z.M.Bünyadovun söyləri nəticəsində “Munisnamə”nin Bakıya gətirilmiş əlyazmasını tərcümə etməyə başlamış, eyni zamanda əsər üzərində müşahidələrini ümumiləşdirərək «Şərq filologiyası məsələləri» məcmuəsində “Əbubəkr ibn Xosrovun “Munisnamə”si” adlı geniş bir məqalə dərc etdirmişdir³. Həmin məqalədə R.M.Əliyev əl-Ustadın bioqrafiyası və yaradıcılığı haqqında əldə edilməsi mümkün olan məlumatları sistemləşdirərək, “Munisnamə” barədə ümumi mülahizələrini bildirmiş və əsərlə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı arasındakı paralellərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Sonralar bu məqalə ön söz kimi “Munisnamə”nin R.M.Əliyev tərəfindən rus dilinə edilmiş tərcüməsinə əlavə olunmuşdur⁴. Eyni zamanda, R.M.Əliyev “Munisnamə”dəki “Əbül-Əla Kirmani, onun oğlu, Naxçıvana səfərləri və sərgüzəştləri haqqında hekayət”i bəzi ixtisarlarla Azərbaycan dilinə çevirmiş və qısa giriş sözü ilə “Azərbaycan” jurnalında çap etdirmişdir⁵.

Sonralar R.M.Əliyev böyük lütfkarlıqla “Munisnamə” əlyazmasının ona məxsus fotosurətini bu sətirlərin müəllifinə vermiş və abidəni geniş şəkildə araşdırmağı tövsiyə etmişdir. Araşdırmaların nəticəsi olaraq, biz hələ ötən əsrin 90-cı illərində “Azərbaycan müəllimi” və “Şəhriyar” qəzetlərində bir neçə məqalə dərc etdirmişik.

¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985, s. 228-229

² Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981, с. 288

³ Алиев Р.М. "Мунис-наме" Абу Бакра ибн Хосрова. - Вопросы восточной филологии. Баку, 1987, с. 75-93

⁴ Мунис-наме. Баку, 1991, с. 5-10

⁵ Əliyev R.M. Əbubəkr ibn Xosrov və onun "Munisnamə" əsəri. - "Azərbaycan" jurnalı, 1987, № 4, s. 149-158

2008-ci ildə Naxçıvanda Səbuhi İbrahimovun tərcüməsində “Munisnamə”nin müəyyən hissələri işıq üzü görmüşdür. Tərcüməçi abidənin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda FS-187 şifrəsi ilə saxlanan fotosurətindən istifadə edərək, onun giriş hissəsini, I və II fəsilərini, eləcə də XVII fəslin Naxçıvanla əlaqəsi olan 26-cı və 29-cu hekayətlərini dilimizə çevirmiş, kitaba geniş ön söz də yazmışdır¹.

Bundan əlavə, Azərbaycan mətbuatı və elmi ədəbiyyatında “Munisnamə”dən ara-sıra bəhs olunmuş, onun ədəbi-tarixi əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Məsələn, professor Qəzənfər Kazımov 1995-ci ildə yazdığı “Əl-Ustad və Nizami dostluğu və ya itirəndən sonra” adlı məqaləsində əsəri yüksək dəyərləndirərək qeyd edir: “Munisnamə” bir aləmdir, bir dünyadır, Nizami dünyasını öyrənmək üçün bir qapıdır... “Munisnamə”də nələr yoxdur? Ustadın qeyd etdiyi kimi, oxucu bu kitabdən hər şey – yüksəliş və enmə, təşəkkür və şikayət, mərhəmət və genişürəkçilik, mərdlik və rəşadət, zarafat və lətifə, hikmət və rahatlıqdan zövq alma, etibar və vəzifəyə sədaqət, mərhəmət və ədalət, təsdiq və inkar, ədalət mühakiməsi və qanunsuzluq, zəhmət və istirahət, hər b və sülh, sehrbazlıq və fərasət, təcrübəlilik və qocaların müdriqliyi, kasıbların dilənçi vəziyyəti və varlıların varı, qayğı və qadağan, bayram və matəm, müxtəlif təbəqə nümayəndələrinin böyüklüyü və alçaqlığı, ağalığ və köləlik və s. barədə ibrətamiz məlumat ala bilər. Müəllif öz əsərinin ideya-bədii dəyərini yüksək şəkildə xülasə etmişdir”².

AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəzinin direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Fuad Əliyev 2012-ci ildə “Elm və Həyat” jurnalında dərc olunmuş “Gəncə şəhəri elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzidir” adlı məqaləsində “Munisnamə”dən də söz açmış və bildirmişdir: “Əl-Ustadın müəllifi olduğu “Munisnamə” əsərinin elmi ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin qədim inkişaf səviyyəsi barədə görüş dairəsini dərinləşdirmişdir. “Munisnamə”nin qısa müqəddiməsi böyük bir ədəbiyyatşünaslıq kitabına bərabərdir”³.

Professor Ramazan Qafarlı “Munisnamə”ni özünün folklorşünaslıq sahəsində bəzi araşdırmalarına cəlb etmiş, o cümlədən, “Mifoloji kontinuum (məkan-zaman sistemi) daxilində vəhdət – xronotoplar” adlı məqaləsində abidədəki “Bəluqiya və Əffan” hekayətindən söz açmışdır⁴.

¹ Munisnamə. Tərcümə və ön söz Hacı Səbuhi İbrahimovundur. Naxçıvan, 2008

² <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/r19.htm>

³ http://www.science.gov.az/elm_ve_hayat/elm-heyat-2012-3/2012_3.pdf

⁴ http://adpu.edu.az/gen/html/azl/kitabxana/DQ/Dede_Qorqud_2_2013.pdf

Qeyd edək ki, Q.M.Meredith-Ouensin “Munisnamə” barədə yuxarıda adı çəkilən məqaləsi İran tədqiqatçısı Məhəmməd Nəzəri Haşimi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək, “Fars dilində qədim bir toplu” adı ilə 2001-ci ildə Məşhəd universitetinin jurnalında dərc olunmuşdur¹. Bununla “Munisnamə” ölkə elmi ictimaiyyətinə təqdim edilsə də, indiyədək İranda abidə ilə bağlı hər hansı xüsusi araşdırma aparılmamışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz dövrünün görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərindən olmuş, Atabəylər dövlətinin mədəni mühitində özünəməxsus yer tutmuşdur. Odur ki, yazıcının hələlik əldə olan yeganə əsəri – uzun müddətli unudulma mərhələsindən sonra yenidən elmi-ədəbi aləmə qaytarılmış «Munisnamə»si geniş və hərtərəfli tədqiq edilməli və öz layiqli qiymətini almalıdır.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsası. İşin metodoloji əsasını ədəbi şəxsiyyət və faktlara yanaşmada tarixilik prinsipi təşkil edir. Konkret araşdırmalarda müqayisəli və struktur təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Orta əsr mədəniyyətinin tipoloji səciyyəsi və estetik mahiyyəti, Şərq ədəbiyyatının bədii qanunları haqqında müasir elmi müddəalar tədqiqatın nəzəri bünövrəsi rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın başlıca araşdırma obyektı Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəridir. Qarşıya qoyulmuş elmi vəzifələri daha dolğun şəkildə yerinə yetirmək məqsədilə bir sıra digər analoji abidələr, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri müqayisəli təhlilə cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» əsərinin geniş ədəbi-mədəni kontekstdə və müasir elmi səviyyədə araşdırılması sahəsində ilk təşəbbüsdür. İlk dəfə olaraq, “Munisnamə”nin janr səciyyəsi və mənbələri tədqiq olunur, əsərə daxil olan süjetlərin təkamülü və yayılması geniş ədəbi material əsasında nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın ehtiva etdiyi material və onun nəticələri farsdilli ədəbiyyat tarixinə və konkret olaraq, XII əsr ədəbiyyatına dair ümumiləşdirici əsərlərin yazılması üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyadan analoji abidələrin tədqiqində, Şərqdə ədəbi əlaqələr, yazılı ədəbiyyatın folklorla qarşılıqlı təsiri kimi problemlərin araşdırılmasında istifadə etmək mümkündür.

¹ <http://persianacademy.ir/UserFiles/File/NF/19/NF-19-19.pdf>

Əsərdən həmçinin klassik Şərq ədəbiyyatlarının (fars, ərəb, Azərbaycan) tədrisində də faydalanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları dissertantın müxtəlif elmi nəşrlərdə dərc olunmuş məqalələrində və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda XIV Respublika elmi konfransında (Bakı, 22 may 2015) etdiyi məruzədə öz əksini tapmışdır.

İşin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, onun öyrənilmə dərəcəsindən bəhs olunmuş, araşdırmanın məqsəd və vəzifələri, nəzəri və metodoloji əsası, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəsl **“Munisnamə”nin ümumi səciyyəsi və janrı** adlanır və iki bölmədən ibarətdir. **“Əsərin müəllifi və strukturu: didaktik və bədii hissələr”** adlanan birinci bölmədə “Munisnamə”nin müəllifi barədə mövcud məlumatlar ümumiləşdirilmiş və abidənin strukturu araşdırılmışdır.

Əbubəkr ibn Xosrov XII əsrin birinci yarısında anadan olmuş, güclü istedadlı, mükəmməl təhsili, ensiklopedik bilikləri sayəsində hələ gənc ikən bir ədib və müəllim kimi şöhrət tapmışdır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə o, görünür, hələ Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənin dövründə (1136-1175) saraya dəvət olunmuş, gənc şahzadələrin müəllimi təyin edilmiş və otuz ildən artıq bir müddətdə bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir. Yazıcının «əl-Ustad» təxəllüsü də, şübhəsiz, onun pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin Əbubəkr ibn Xosrov sarayda yalnız müəllimlik etməklə kifayətlənməmiş, geniş bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, nəzm və nəsrə bir sıra iri həcmli əsərlər yazmışdır. “Munisnamə”nin əvvəlində Əbubəkr ibn Xosrov özünün aşağıdakı əsərlərini qeyd etmişdir:

1. “Mənsur və Mərca” poeması – görünür, müəllifin ilk iri həcmli poetik əsəri olmuş, atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana (1175-1186) ithaf edilmişdir.

2. “Sənəm və Əcəm” poeması – atabəy Qızıl Arslana (1186-1191) həsr olunmuşdur.

3. “Məhr və Müştəri” poeması – «Munisnamə»ni yazmağa başlayarkən (yəni, XII əsrin sonlarında) bu əsər bitmiş, lakin hələ heç kəsə ithaf olunmamışdı. Bu ad altında XIV əsr Azərbaycan şairi Əssar Təbrizi də poema yazmışdır.

4. “Nəqizəyi-kitabi-Əlfiyə və Şəlfiyə” (“Əlfiyə və Şəlfiyə” kitabına tənqid) – XI əsrin tanınmış fars şairi Əzrəqi Hərəvinin pornoqrafik məzmunlu əsərinə tənqid kimi yazılmış, Qızıl Arslana ithaf edilmişdir.

5. “Rahət ər-Ruh” (“Ruhun rahatlığı”) – müxtəlif hekayə və novellalardan ibarət mənzum əsərdir. Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkrə (1191-1210) ithaf olunmuşdur.

6. “Nüzhət əl-Məcəlis” (“Məclislərin ləzzəti”) – Şərqdə geniş yayılmış münazirə formasında (gənc oğlan və qız arasında dialoq şəklində) nəsrə yazılmış və Nüsrətəddin Əbubəkrə ithaf olunmuşdur.

Beləliklə, yenə Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkrə ithaf etdiyi «Munisnamə»də daxil olmaqla əl-Ustadın qələmindən ən azı yeddi əsər (beş mənzum və iki mənşur) çıxmışdır. Təəssüf ki, sənətkarın qalan əsərlərinin taleyi haqqında hələlik bir şey məlum deyil.

Əbubəkr ibn Xosrovun həyatı, heç şübhəsiz, Atabəylər dövlətinin mərkəzi şəhərlərində, ilk növbədə, Naxçıvanda, Həmədanda, Gəncədə, Təbrizdə keçmişdir. Yazıçı bu baxımdan “Munisnamə”də yalnız bir faktı xatırlayır: 1181-ci ildə Zəncanda olduğunu və şeyx Cəmaləddin Əbül-Məhasin Zəncani ilə görüşdüyünü qeyd edir¹.

Ümumiyyətlə, əl-Ustad istər əvvəlki əsrlərdə, istərsə də öz dövründə yaradılmış ədəbi, fəlsəfi, dini, elmi irsə dərinədən bələd olmuşdur. «Munisnamə»nin mətninin təhlili bunu bütün parlaqlığı ilə aşkara çıxarır. Əsərin təkcə giriş hissəsində o, Əscədi, Firdovsi, Sənai, Rəşidəddin Vətəvat kimi görkəmli klassiklərin şeirlərindən misallar vermişdir.

Burada belə bir sual ortaya çıxır: əl-Ustad dövrünün ən qüdrətli sənətkarı Nizami Gəncəvi ilə tanış olmuşdurmu? Yazıçının əsərlərində bu barədə bir qeydə rast gəlməsək də, tərəddüd etmədən həmin suala müsbət cavab vermək olar. Ən azı ona görə ki, Nizami də əl-Ustadın uzun illər xidmət etdiyi Atabəylər sarayına yaxın idi və özünün iki əsərini – “Xosrov və Şirin” və “İsgəndərnamə” poemalarını əl-Ustad kimi Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana və Nüsrətəddin Əbubəkrə ithaf etmişdi.

¹ Мунис-наме. Баку, 1991, с. 68

“Munisnamə”nin giriş hissəsində müəllif yığcam şəkildə də olsa, söz, nəzm və nəsr haqqında fikirlərini açıqlayır, əsərin yazılma səbəbi və məqsədi barədə konkret bilgiler verir. Əl-Ustad sözün misilsiz qiyməti və yüksək dəyərindən danışarkən, yazır:

بر اصحاب هنر و ارباب خرد پنهان و پوشیده نیست که هیچ جوهری در عالم عقول از سخن شریفتر و نظیفتر نیست و اگر چیز دیگر ورای سخن بودی، خدای تعالی به پیغمبران مرسل آن فرستادی. چنانکه گفته اند:

گر بدی بهتر از سخن یادی،
به رسول ایزد آن فرستادی.

“Sənət əhlinə və müdrək şəxslərə gizli deyildir ki, ağıl aləmində sözdən üstün və saf bir şey yoxdur. Əgər sözdən layiqli bir şey olsaydı, Allah-təala göndərdiyi peyğəmbərlərə onu verərdi. Necə ki, demişlər:

Əgər sözdən yaxşı bir xatırlatma olsaydı,
Allah onu peyğəmbərə göndərərdi”¹.

“Munisnamə” həcmcə çox iri bir abidədir. Əsərin əlyazma nüsxəsi 750 səhifəyə yaxındır. Bununla belə, abidəni struktur baxımından iki hissəyə ayırmaq olar. Bunlardan birincini, şərti olaraq, didaktik, ikincini isə bədii hissə adlandırmaq mümkündür. Əsər 17 fəsildən (bab) ibarətdir, hərçənd materialın fəsilər üzrə bölüşdürülməsində tam qeyri-bərabərlik mövcuddur. Belə ki, didaktik hissəyə daxil olan ilk 16 fəsil əsərin ümumi həcmnin altıda birindən də az qismini təşkil edir. Bədii hissəni ehtiva edən XVII fəsil öz növbəsində 31 hekayətdən ibarətdir. Həmin hekayətlər də həcmcə bir-birindən fərqlənir və əlyazmada 2 səhifədən başlamış, 86 səhifəyə qədəri əhatə edir.

“Munisnamə”nin qeyd olunan iki hissəsi təkcə öz məzmunu və ideya istiqamətinə görə deyil, mənbələrinin xarakterinə görə, yəni genetik baxımdan da fərqlənir. Əgər didaktik hissəyə daxil olan mətnlər konkret müəlliflərə və tarixi şəxsiyyətlərə aiddirsə və bütünlüklə yazılı mənbələrə əsaslanırsa, əsərin öz kökləri baxımından müxtəlif Şərq xalqlarının mifologiyası və folkloruna bağlı olan bədii hissəsinin genezisini müəyyənləşdirmək olduqca çətin bir məsələdir. Amma bu, o demək deyil

¹ a1 (Bundan sonra: Munisnamə, Əlyazma...) مونس نامه. نسخه خطی موزه بریتانیا. شماره 9317، ص. 1

ki, «Munisnamə» müəllifi həmin hissəyə daxil olan hekayətlərin süjetlərini bilavasitə folklorndan əxz etmişdir: araşdırma göstərir ki, bu hekayətlərin birbaşa mənbələri də əsasən yazılı mətnlərdən ibarət olmuşdur.

Nəhayət, «Munisnamə»nin strukturu ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Əsərin didaktik hissəsi də aydın şəkildə iki qismə ayrılır: I-VII fəsillərə daxil edilmiş material islamdan sonrakı dövrün məhsuludur, VII-XVI fəsillər isə qədim yunan, İran (pəhləvi) və qismən də hind etik-fəlsəfi fikri ilə əlaqədardır. Burada xronoloji ardıcılığa riayət olunmaması göz qabağındadır. Lakin bu fakt təsadüfi deyildir. Belə ki, islamdan sonrakı dövrə məxsus materialın, müsəlman dini-fəlsəfi sistemi ilə bağlı nümunələrin əsərin əvvəlində verilməsi dövrün ideoloji prinsipləri və ədəbi normalarının tələbindən irəli gəlir və həmin material müəyyən mənada rəsmi funksiya daşıyır.

«Munisnamə»nin XVII fəslı, yuxarıda deyildiyi kimi, abidənin həm həcmcə, həm də bədii baxımdan mühüm hissəsini təşkil edən 31 hekayətdən ibarətdir. Təəssüf ki, əsərin mövcud və hələlik yeganə əlyazmasından həmin hekayətlərin bir qismi, konkret desək, 15, 16, 17, 24 və 25-ci hekayətlər yoxdur və kitabın giriş hissəsində onların yalnız adları saxlanmışdır. (Həmin adlar əsasında bu hekayətlərin məzmunu barədə müəyyən mülahizələr söyləmək mümkündür). Ümumən təəssüf doğuran bu fakt, şübhəsiz, istər «Munisnamə»nin əlyazma nüsxəsinin, istərsə də bütövlükdə abidənin özünün ədəbi-tarixi dəyərini azaltmır və onun geniş kontekstdə təhlilinə qətiyyənlə mane olmur.

«Munisnamə» hekayətləri ilə tanışlıq zamanı diqqəti cəlb edən ilk cəhət onların mövzu və məzmun baxımından rəngarəngliyidir. Müxtəlif tarixi, coğrafi, etnik və mədəni məkanları əks etdirən hekayətlərdə real ictimai və məişət səhnələri, romantik əhvalatlar, fantastik və sehrli ünsürlər, satirik və didaktik elementlər üzvi şəkildə çulğışı. Lakin hekayətlərin verilməsində müəllif nə tematik, nə də xronoloji prinsipə riayət etməmişdir.

Burada diqqətimizi çəkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Müəllif əvvəldə orta həcmli hekayətləri (1-18-ci hekayətlər), sonra kiçik hekayətləri (19-23-cü hekayətlər), fəslin sonunda isə iri həcmli hekayətləri (24-31-ci hekayətlər) yerləşdirmişdir. Materialın həcm baxımından bu cür bölgüsünü biz təsadüfi saymırıq. Görünür, müəllif kiçik həcmli hekayətləri fəslin ortasında yerləşdirməklə, oxucuya müəyyən qədər istirahət vermək və onu sonda verilmiş daha iri hekayətlərin oxunuşuna hazırlamaq məqsədi güdmüşdür.

“Munisnamə” və “ədəb” janrı” adlanan ikinci bölmədə abidənin janr mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Mövcud tədqiqatlarda bu məsələyə dair yalnız qısa qeydlərə rast gəlirik. Məsələn, Z.M.Bünyadov “Munisnamə”ni “rəvayətlər, aforizmlər, hekayə və lətifələr toplusundan ibarət bir almanax” adlandırır¹. R.M.Əliyev isə əsəri «maraqlı, realist və əfsanəvi povestlər, novellalar, hekayələr, aforizmlər və kəlamlar məcmuəsi» kimi səciyyələndirir². Bu sözlər “Munisnamə”nin janr göstəricilərini ümumən düzgün ifadə etsələr də, məsələnin daha geniş şərhinə ciddi ehtiyac vardır. Belə ki, abidənin hansı ədəbi ənənələr məcrasında meydana gəldiyini, hansı bədii təcrübə zəminində yetişdiyini aydınlaşdırmaq, Şərq ədəbiyyatının janrlar sistemində onun yerini daha dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.

İslamdan sonra xilafətə daxil olan xalqların həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbi-mədəni yaradıcılığında da ciddi dəyişikliklər baş verdi. Ədəbiyyatda bu, ilk növbədə, yeni janr sisteminin formalaşması ilə əlamətdar idi. Burada biz, zəngin və çoxşaxəli poeziyanı bir kənara qoyub, nəsr və onun inkişaf yolları üzərində dayanacağıq.

Hələ erkən orta əsrlərdə xilafətdə müxtəlif xalqların nümayəndələri tərəfindən ərəb dilində yazılmış çoxsaylı nəsr nümunələri geniş yayılmışdı, hərçənd onların böyük əksəriyyəti hələ bədii nəsr anlayışından uzaqda dayanırdı. Kifayət dərəcədə zəngin və rəngarəng ərəbdilli nəsrdə ən mühüm mövqe, şübhəsiz, “ədəb ədəbiyyatı” adlanan janra məxsus idi. Tanınmış rus şərqşünası İ.M.Filştinski “ədəb”, “ədib” və “ədəb ədəbiyyatı” anlayışlarını belə şərh edir: “Elm”dən – “bilik”dən, ilk növbədə teoloji elmlərdən (Quran və onun təfsiri, hədislər, fiqh) fərqli olaraq, “ədəb” dedikdə, dünyəvi xarakterli biliklər nəzərdə tutulurdu. Ədib yalnız ənənəvi ərəb elmlərinə deyil, həm də İrandan gəlmiş nəsihətəməz və təhkiyəvi əsərlərə, hind təmsilləri və hekayətlərinə, yunan etik-fəlsəfi abidələrinə bələd olmalı idi. Cəmiyyətin savadlı hissəsində bu cür biliklərə olan tələbatı oxuculara populyar və maraqlı şəkildə ən müxtəlif məlumatları təqdim edən, tarixi və məişət lətifələrini, ibrətəməz hekayətləri özündə birləşdirən, uzaq ölkələrə səyahətlərdən və s. bəhs edən ədəb ədəbiyyatı ödəyirdi. Adətən ədəb ədəbiyyatı tərbiyəvi və təlim

¹ Bünyadov Z.M. Göstərilən əsəri, s. 228

² Алиев Р.М. "Мунис-наме" Абу Бакра ибн Хосрова. - Вопросы восточной филологии. Баку, 1987, с. 80

məqsədi daşıyırdı, lakin onların içərisində şəhər əhalisinin əylənməsi və istirahəti üçün nəzərdə tutulan əsərlərə də rast gəlmək olurdu»¹.

Beləliklə, «ədəb ədəbiyyatı» müsəlman ziyalısına humanitar biliklərin bütün kompleksini aşılamaq məqsədi güdən özünəməxsus yarıdidaktik-yarıbelletristik janr idi.

“Ədəb” janrına daxil olan zəngin bədii irs artıq X-XI əsrlərdən geniş yayılmağa başlamış və orta əsrlər Şərqi latını (Y.E.Bertels) funksiyasını öz üzərinə götürmüş fars dilində yaranan nəsr əsərləri üçün səmərəli zəmin və məhsuldar bünövrə rolunu oynamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu irs farsdilli nəsrin yaradıcıları üçün qətiyyətlə yad və yabançı deyildi. Belə ki, artıq yuxarıdakı bəzi işarələrdən anlaşıldığı kimi, həmin ədəbi məhsulun tərkibində İran elementi olduqca güclü, bir çox sahələrdə isə aparıcı mövqeyə malik idi. Bu məsələni xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırmış K.A.İnostrantsev islamdan sonrakı ərəbdilli ədəbiyyatın ən azı üç istiqamətində – epik (qəhrəmanlıq və romantik meylləri ehtiva edirdi), təhkiyəvi (nağıllar, əfsanələr və s.) və epik-didaktik ədəbi nümunələrində Sasani dövründən nəşət edən fars ədəbi ənənələrinin həlledici təsirini qeyd edir².

Dərin savada və geniş erudisiyaya malik Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, şübhəsiz, özündən əvvəl ərəb və fars dilində yazılmış müxtəlif xarakterli çoxsaylı əsərlərlə yaxşı tanış idi və mövcud ənənələr və praktika əsasında yaradıcılıq fəaliyyətini həyata keçirirdi. Bununla belə “Munisnamə”nin əsas janr göstəricilərini, ideya-tematik və bədii parametrlərini müəllif qayəsi, sənətkarın ədəbi platforması müəyyənləşdirmişdir. Əsərinin sərxoşluqdan başı açılmayan, mürəkkəb poetik fiqurlarla yüklənmiş şerləri dinləməyə və oxumağa həvəsi olmayan Nüsrətəddin Əbubəkr üçün yazan əl-Ustad başa düşürdü ki, o, həm nəsihət verməli, həm öyrətməli, həm də əyləndirməlidir, çünki müasiri Nizami kimi “nəsihət quşunun səsinin bəyənilmədiyini”³ yaxşı bilirdi. Məhz bu yaradıcılıq vəzifəsi əsərdə didaktik və belletristik ünsürlərə üzvi vəhdət bəxş etmiş, ikinci ünsürün üstünlüyü orijinal bir üsulla əsaslandırılmışdır. Məsələ burasındadır ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad əsərə daxil etdiyi sırf bədii hekayət və novellaların, hətta sehrlilə və fantastik motivlərlə dolu

¹ Фильштинский И.М. История арабской литературы X-XVIII вв. М., 1991, с. 242-243

² Иностранцев К.А. Персидская литературная традиция в первые века ислама. СПб, 1909, с. 4-5

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982, s. 59

olan nağılların sonunda təhkiyədən çıxan nəticələri ümumiləşdirmişdir. Həmin nəticələrin sayı birdən beşə qədərdir və onlar hər bir hekayətin əsaslandırıldığı, irəli sürdüyü ideya ilə yanaşı, ondan sırf bilik olaraq nəyi öyrənməyin lazım gəldiyini göstərir. Beləliklə, bədii material yalnız estetik deyil, həm də didaktik və informativ funksiyalara tabe edilir.

Dissertasiyanın **“Munisnamə”nin mənbələri**” adlanan ikinci fəsli də iki bölmədən ibarətdir.

“Munisnamə”nin I fəsl “Hədislərdən, ərəb məsəllərindən və möminlərin əmiri Əli ibn Əbu Talib-əleyhissəlamın sözlərindən ibarət hikmətli kəlamlar” adlanır. Həmcə kiçik olan bu fəslə cəmi 18 kəlam daxil edilmişdir ki, bunlar da müxtəlif ərəb atalar sözlərindən, Məhəmməd peyğəmbərə aid edilən hədislərdən, imam Əlinin buyruqlarından seçmələrdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə hər bir kəlamın ərəb dilində orijinalını, sonra isə fars dilinə tərcüməsini vermişdir. Həmin müdrik kəlamlar, əsasən, dini və etik səciyyə daşıyır və insan münasibətlərinə, xeyrxahlıq, səxavət, dünya malına bağlanmamaq, ümitsizliyə qapılmamaq və s. kimi keyfiyyətlərin təbliğinə həsr olunmuşdur. Şübhəsiz, əl-Ustad bu kəlamları öz dövründə geniş yayılmış məcmuələrdən, hədis toplularından və nəhayət, dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (656-661) məşhur “Nəhc əl-bəlağə” (“Bəlağət sənəti”) əsərindən əxz etmişdir. Sonuncu, görünür, əl-Ustadın xüsusi maraq obyektinə və faydalanma mənbəyinə olmuşdur, belə ki, «Munisnamə»nin “Möminlərin əmiri Əli ibn Əbu Talibin İmam Hüseynə – onlara salam olsun! – vəsiyyəti və onun şeirlə tərcüməsi” adlanan II fəsl² bütövlükdə həmin əsər əsasında yazılmışdır.

Məlumdur ki, “Nəhc əl-bəlağə” görkəmli ərəb şairi, Bağdad ələvilərinin başçısı, Quranın təfsirinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi Şərif ər-Rəzi (970-1016) tərəfindən tərtib olunmuşdur. İmam Əlinin nitqləri, vəz və nəsihətlərindən ibarət olan “Nəhc əl-bəlağə”, şübhəsiz, yalnız öz məzmununa görə deyil, həm də yüksək bədii keyfiyyətlərinə görə «Munisnamə» müəllifinin diqqətini cəlb etmişdi, belə ki, həmin əsər klassik ritorikanın və natiqlik sənətinin parlaq nümunəsi sayılırdı. Yəqin ki, orijinalın təsir qüvvəsinin başlıca amili olan bədii ilahiyini müəyyən qədər hifz etmək məqsədi ilə, əl-Ustad “Nəhc əl-bəlağə”dən seçdiyi parçaların poetik tərcüməsini verməyi məqsədəuyğun saymışdı. Burada da əvvəlki

¹ Munisnamə. Əlyazma, s. 5^b-6^b

² Yenə orada, s. 6^b-10^a

fəsildə olduğu kimi, əvvəlcə nəsihətlərin ərəb dilində orijinalı, sonra isə farscaya tərcüməsi verilir.

“Munisnamə”nin yazıldığı dövrdə müsəlman Şərfinin mədəni-mənəvi və sosial-siyasi həyatına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri sufizm idi. İslam çərçivəsində meydana gəlmiş və insanın Allahla şəxsi psixoloji təcrübə vasitəsilə birbaşa ünsiyyətini (qovuşmasını) mümkün sayan sufizm mistik və dini-fəlsəfi bir dünyagörüşü olaraq¹, çox böyük sürətlə yazılmış, bütün yaradıcılıq sahələrinə nüfuz etmişdi.

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz dövründə belə geniş vüsət tapmış bir ideoloji hərəkətə, təbii ki, biganə qala bilməzdi. Məhz bu səbəbdən o, “Munisnamə”nin III və IV fəsillərinin bilavasitə sufizmə həsr etmişdir². “Munisnamə”nin didaktik adlandırdığımız hissəsində həcm baxımından ən böyük yer tutan bu fəsillər, müvafiq olaraq, “Şeyxlər, övliyalər, abidələr və təriqət başçıları adları, onların sözləri və hekayətləri haqqında” və “Bu şəxslərin fəzilətləri, doğulduqları yer və zaman haqqında” adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fəsillər “Munisnamə”nin rus dilinə tərcüməsinə daxil edilməmişdir və R.M.Əliyev bunu həmin fəsillərin “oxucular üçün maraqlı olmayacağı” ilə əsaslandırmışdır³. Əlbəttə, geniş oxucu kütləsinin marağı baxımından bu mövqeyi başa düşmək olar, lakin həmin fəsillər, şübhəsiz, elmi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli və ciddi maraq doğurmalıdır. Son dövrdə şərqşünaslıqda sufizmə, onun tarixinə, nəzəriyyə və praktikasına xüsusi diqqət yetirilməsi də bunu təsdiq edir.

Göstərilən fəsillər, adlarından da göründüyü kimi, erkən sufizm nümayəndələri haqqında əsasən bioqrafik məlumatları əhatə edir. Burada onların doğum və vəfat illəri, təriqətə qədəm qoymalarının tarixçələri və mistik təcrübələrini ifadə edən sözləri verilmişdir. Bu zaman əl-Ustad, şübhəsiz, öz dövründə mövcud olmuş mənbələrdən faydalanmışdır.

Məlumdur ki, artıq X əsrdən başlayaraq sufizmin tarixinə dair əsərlər meydana çıxmışdı. Bunlardan Cəfər əl-Xüldinin (vəf. 959) “Hekayət əl-ouliya” (“Övliyalər haqqında hekayətlər”), Əbu Nəsr Sərrac ət-Tusinin (vəf. 988) “Kitab əl-lumə fi-t-təsəvvüf” (“Təsəvvüfə dair nurlandıran kitab”), Əbu Nüəym əl-İsfahaninin (vəf. 1038) “Hilyət əl-ouliya” (“Övliyalərin zinəti”), Əbdürrəhman əs-Suləminin (vəf. 1021) “Təbəqat əs-sufiye” (“Sufilərin təbəqələri”), Əbülqasim əl-Quşeyrinin

¹ Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, с. 4

² Munisnamə. Əlyazma, s. 10^a-31^b

³ Мунис-наме. Баку, 1991, с. 572

(vəf. 1072) “Risalə” və s. əsərlərini göstərmək olar. Xacə Abdullah Ənsari Suləminin “Təbəqat əs-sufiyə” əsərini fars dilinə tərcümə etmişdi. Eyni zamanda, fars dilində elə həmin Ənsariyə aid edilən “Mənazil əs-sairin (“Yolçuların dayanacaqları”), Əl-Hücvirinin (vəf. 1076) “Kəşf əl-məhcub” (“Gizlinlərin açılması”) kimi sufi mənbələri mövcud idi¹.

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, şübhəsiz, bu zəngin və bir çox nümunələri dövrümüzə gəlib çatmayan ədəbiyyatla tanış olmuş, sufizm tarixində mühüm rol oynamış şəxslər haqqında məlumatları seçib əsərinə daxil etmişdir. Burada Həsən əl-Bəsri (642-728), İbrahim ibn Ədhəm (vəf. 778), Şəqiq Bəlxi (vəf. 810), Bişr əl-Xafi (vəf. 841), Rabiə əl-Ədəviyə (713-801), Məruf Kərxı (vəf. 815), Zu-n-Nun əl-Misri (796-861), Haris əl-Muhasibi (781-857), Cüneyd Bağdadi (vəf. 910), Füzəyl ibn İyaz (vəf. 803), Əbülhüseyn ən-Nuri (vəf. 907), Səri əs-Səqəti (vəf. 865), Cəfər əl-Xüldi (vəf. 959), Bayəzid Bəstami (vəf. 874), Şeyx Əbubəkr əş-Şibli (861-965) və digər məşhur sufilərle yanaşı, erkən sufizmin onlarla az tanınmış nümayəndələrindən bəhs olunur. Ümumən, əl-Ustad 86 sufi şeyxi barədə məlumat verir ki, bu da əsla kiçik rəqəm deyildir. Müqayisə üçün deyək ki, Fəridəddin Əttarin “Munisnamə” ilə təqribən eyni vaxtda yazılmış və sufizm tarixinə dair ən mühüm mənbələrdən biri sayılan “Təzkirət əl-övlıya” (“Övliyalardan xatırlanması”) əsərində bütövlükdə 97 sufi şeyxindən danışılır².

Beləliklə, sufizmin müxtəlif problemlərinə elmi marağın yüksəldiyi və onun tarixinin erkən dövrünə dair mənbələrin qıtlığı şəraitində “Munisnamə”nin göstərilən fəsilləri şəxsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada “Munisnamə” yalnız qiymətli ədəbi-bədii abidə kimi deyil, həm də dəyərli bir mənbə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Əsərin növbəti V fəslı də bunu bir daha təsdiq edir. Həmin fəsil əslində əsərdə sufizm mövzusunun davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Bu fəsil Şeyx Əhməd Qəzalinin “Risalət ət-teyr” (“Quşlar haqqında risalə”) əsərindən ibarətdir³.

Məşhur imam Əbu Hamid Məhəmməd əl-Qəzalinin (1059-1111) kiçik qardaşı Əbülfütuh Əhməd ibn Məhəmməd əl-Qəzali (vəf.1126) sufizm tarixinin ən görkəmli və mühüm simalarından biridir. Şeyx Əhməd Qəzali sufizmə dair bir neçə əsərin, ərəb və fars dilində şeirlərin müəllifidir. Lakin istər mənbələrdə, istərsə də elmi ədəbiyyatda “Risalət ət-teyr” əsəri ona yox, qardaşı Əbu Hamid əl-Qəzaliyə aid edilir. Hətta

¹ Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991, с. 229

² Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989, с. 141

³ Munisnamə. Əlyazma, s. 31^b-35^a

Əbu Hamid əl-Qəzali haqqında fundamental tədqiqatın müəllifi, tanınmış İran alimi Cəlaləddin Hüməyi də “Risalət ət-teyr”i ona mənsubluğu şübhə doğurmayan 137 əsər sırasına daxil etmişdir¹. Risalə bir neçə dəfə məhz Əbu Hamid əl-Qəzalinin əsəri kimi nəşr edilmişdir. Yalnız müasir ingilis şərqşünası C.S.Trimingem sufi təriqətlərinə həsr olunmuş qiymətli monoqrafiyasında öləri şəkildə “Məhəmməd əl-Qəzaliyə aid edilən bu risalənin, çox güman ki, onun qardaşı Əhmədə mənsub olması” fikrini irəli sürmüşdür². Təəssüf ki, o, bu ehtimalın hansı dəlillərə əsaslandığını göstərməmişdir. Lakin “Munisnamə” bu məsələyə tam aydınlıq gətirir və “Risalət ət-teyr”-in məhz Əhməd Qəzaliyə mənsub olmasına şübhə yeri qoymur.

“Munisnamə”nin həcmcə ən kiçik hissələrindən olan VI fəsl³ istər öz adına (“Ədalət və insaf haqqında”), istərsə də strukturuna görə didaktik məzmunlu epik əsərlərdə (məsələn, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə) tez-tez rastlaşdığımız fəsilləri xatırladır. Yəni fəsil ədalət haqqında nəzəri mülahizələrlə başlayır, sonra isə həmin mülahizələri əsaslandıran kiçik bir hekayət verilir.

“Munisnamə”nin VII fəsl⁴ də struktur baxımından əvvəlki fəslə bənzəyir, fərq bundadır ki, həmin fəsildə mövzu – səxavət, illüstrativ material isə məşhur Bərməkilər nəsl⁵ haqqında hekayətlərdir⁴.

Şübhəsiz, əl-Ustad Bərməkilər haqqında əsərinə daxil etdiyi hekayətləri müxtəlif ərəb mənbələrindən əxz etmişdir. Hekayətlərin əvvəlindəki isnadlar bunu açıq-aşkar göstərir. Belə bir cəhəti də qeyd edək ki, həmin hekayətlərdən üçü Yəhya Bərməki, dördü isə onun oğlu Fəzl haqqındadır. Halbuki bir çox digər abidələrdə, o cümlədən, “Min bir gecə”də daha çox Cəfər Bərməki ilə bağlı əhvalatlara yer verilir⁵.

“Munisnamə” və pəhləvi ədəbiyyatı adlanan ikinci bölmədə abidənin islamaqədərki İran ədəbiyyatı ilə əlaqələri tədqiq olunmuşdur.

Munisnamə»nin didaktik hissəsinin böyük bir qismi, xüsusən müxtəlif aforizmlərdən ibarət olan VIII-XIV fəsilləri mənşə etibarilə islamdan əvvəlki pəhləvi ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Məlum faktdır ki, Sasanilər dövründə zəngin dini, elmi, tarixi və təhkiyəvi ədəbiyyatla yanaşı, “pəndnamək” və ya “əndərznamək” adları daşıyan çoxsaylı etik-

¹ جلال الدين همایي. غزالی نامه. تهران، 1342، ص. 253

² Trimengem C.S. Göstərilən əsəri, s. 236

³ Munisnamə. Əlyazma, s. 35^a-36^a

⁴ Yenə orada, s. 36^a-42^a

⁵ Герхардт М.И. Искусство повествования. Литературное исследование 1001 ночи. М., 1984, с. 404-407

didaktik məzmunlu abidələr yaranmışdı¹. “Munisnamə”nin göstərilən fəsillərini təşkil edən, əfsanəvi İran hökmdarları Bəhmənin, Huşəngin, Cəmşidin, filosoflar Bokratin (Hippokrat, e.ə. V-IV əsrlər), Bulinasın (Tianlı Apolloni, I əsr), Yusobasın (Ezop, e.ə. VI əsr), Əflatunun (Platon, e.ə. V-IV əsrlər), həmçinin «fars müdriklərinin» (o cümlədən, Büzürgmehrin) dilindən verilən aforizmləri əl-Ustad, şübhəsiz, haqqında danışılan əsərlərdən əxz etmişdir. Bu bərdə “Munisnamə”də əhəmiyyətli işarələrə də rast gəlirik. Məsələn, XIV fəslin (“Müdrük Yusobasın kəlamları və nəsihətləri”) əvvəlində, əl-Ustad yazır:

چنین آورده اند در کتاب جاودان خرد که حکیم یوسباس غلام سیاه کریه القا بود... خدای تعالی او را علم و حکمت داد، چنانکه علامهٔ علما عالم شد. قصهٔ او دراز است و از مقامات و مقالات او در جهان کتاب ها ساخته اند و اگر من شرح بزرگواری او دهم، از مقصود باز مانم... کلماتی چند مختصر از مقالات او بگویم تا خوانندگان را فایده ای رسد...

“Cavidan xirəd” kitabında belə deyilir ki, “Müdrük Yusobas eybəcər sifətli qara bir qul olmuşdur... Amma Allah-taala ona elm və hikmət bəxş etmiş və o, dünya alimlərinin ən biliklisinə çevrilmişdir. Onun hekayəti uzundur, onun sözləri və nəsihətlərindən kitablar tərtib olunmuşdur və əgər onun böyüklüyünü şərh etsəm, məqsəddən uzaqlaşmış olaram... Onun sözlərindən müxtəsər şəkildə bəzisini deyirəm ki, oxuculara xeyri olsun ...”².

Burada qeyd olunan “Cavidan xirəd” (“Əbədi ağıl”) kitabı pəhləvi didaktik ədəbiyyatının ən mühüm abidələrindən biri olmuşdur. Orijinalı dövrümüzə gəlib çatmamış bu kitabdən Abdullah İbn əl-Mürəffa “ədəb”ə dair əsərlərinin yazılmasında geniş şəkildə istifadə etmişdi³. Tannımış ərəb tarixçisi, filosofu və yazıçısı İbn Miskəveyh (979-1030) isə həmin əsəri “Əl-hikmət əl-xalidə” (“Əbədi hikmət”) adı ilə ərəb dilinə çevirmişdi⁴.

“Munisnamə”də “Cavidan xirəd” kitabının xatırlanması ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, o təkcə konkret olaraq göstərilən XIV fəslin deyil, digər analogi fəsillərin də mənbəyini aydınlaşdırmağa şərait

¹ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. М., 1988, с. 175

² Munisnamə. Əlyazma, s. 53^a

³ İnostransev K.A. Göstərilən əsəri, s. 23-24

⁴ Изведать дороги и пути праведных (пехлевийские назидательные тексты). М., 1991, с. 24

yaradır. Məsələ burasındadır ki, məxəzlərdəki məlumatlardan və İbn Miskəveyhin tərcüməsindən anlaşıldığı kimi, “Cavidan xirəd” pəhləvicə didaktik məzmunlu əsərlərin özünəməxsus məcmuəsi olmuşdur və əl-Ustad bütün bu fəsillərə daxil etdiyi materialı, o cümlədən, Büzürgmehrin məşhur nəsihətlərini, məhz həmin kitabdan (və ya onun ərəbcəyə tərcüməsindən) götürmüşdür.

“Munisnamə”nin göstərilən fəsillərinin əldə olan pəhləvi didaktik mətnləri ilə müqayisəsi bir çox maraqlı paralellər aşkara çıxarmaqla, onların mənşəyi haqqında dediklərimizə əlavə sübut kimi səslənir. Eyni səciyyəli paralelləri “Munisnamə”nin IX fəslinin («Huşəngin öz oğluna nəsihətləri») mühüm pəhləvi abidəsi olan «Adurbadi-Məhrəspəndanın nəsihətləri» ilə müqayisəsi zamanı da müşahidə etmək mümkündür.

“Munisnamə”nin pəhləvi didaktik ədəbiyyatı ilə birbaşa əlaqələrini müəyyənləşdirmək və öyrənmək baxımından əsərin X fəslə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumən abidənin birinci hissəsinin ən maraqlı və həcmə ən böyük qismi olan həmin fəsil “Hindistan əhlinin ədalətli Ənuşirəvana sualları, müdrik Büzürcmehrin cavab verməsi və onun Hindistan padşahının elçisi ilə mübahisəsi haqqında” adlanır¹. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın müdrik Büzürcmehərə (ərəbləşmiş variantı: Büzürcmeh) belə geniş yer verməsi təsadüfi deyildi, belə ki, islamdan sonrakı dövrdə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) vəziri Büzürcmeh Buxteqan pəhləvi didaktik ədəbiyyatının ən mühüm siması kimi son dərəcə populyar idi.

Dissertasiyanın **“Munisnamə” hekayətləri və paralel süjetlər**” adlanan üçüncü fəslə öz növbəsində iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə **“Munisnamə” ilə səsləşən abidələr**” nəzərdən keçirilmişdir. Burada “Munisnamə” ilə ən çox səsləşmələrin olduğu “Min bir gecə” (10 paralel süjet), “Min bir gün” (11 paralel süjet) kimi abidələrə, eləcə də Rusiya Elmlər Akademiyası Sankt-Peterburq Şərq Əlyazmaları İnstitutunda saxlanan və hekayətlər toplusu olan iki əlyazmaya (müvafiq olaraq, 18 və 14 paralel süjet) xüsusi diqqət yetirilmiş, onlar haqqında konkret məlumatlar verilmişdir.

Fəslin **“Munisnamə” hekayələrinin paralel süjetlərlə müqayisəli təhlili**” adlanan ikinci bölməsində əsərin bədii hissəsinə daxil olan 31 hekayət yazılı və şifahi ədəbiyyatda rast gəlinən paralel süjetlərlə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Araşdırma nəticəsində yuxarıda qeyd olunan abidələrlə yanaşı, “Munisnamə”də istifadə olunmuş süjetlərə

¹ Munisnamə. Əlyazma, s. 45^a-49^b

müxtəlif variantlarda məşhur ərəb yazıçısı əl-Cahizin, Nizami Gəncəvinin, Əmir Xosrov Dəhləvinin, Xacu Kirmaninin, Cəlaləddin Ruminin, Əlişir Nəvainin, Əbdi bəy Şirazinin, XVII əsr gürcü şairi Nodar Sisişvilinin əsərlərində, eləcə də Şərq xalqlarının nağıllarında rast gəlinəndi aşkara çıxarılmışdır.

Nümunə üçün, “Munisnamə”nin “Şahzadələr, türkmən və qazı” adlanan 19-cu hekayətini nəzərdən keçirək. Həmin hekayətin qısa məzmunu belədir:

Ölüm ayağında olan şah üç oğluna üç min qızıl dinar verir ki, əgər sağlığa çatmasalar, ondan istifadə etsinlər. Şahzadələr pulu gizlədirlər. Tezliklə şah ölür, şahlıq oğlanlara keçir. Bir müddət sonra onlar pulu xatırlayırlar və gedib yoxladıqda, min dinarın çatmadığını görürlər. Pulu kimin götürdüyünü aydınlaşdırmaq üçün qazının yanına yollanırlar. Yolda onlar dəvəsini itirmiş türkmənlə rastlaşırlar. Dəvənin qoyduğu izlərə görə, onlar dəvənin və onun yükünün dəqiq təsvirini verirlər. Türkmən şübhələnib qazıya şikayət edir. Qazı qardaşları dinləyib, onları qonaq dəvət edir. Onlar yedikləri çörəyin qəbiristanlıqda bitən buğdadan bişirildiyini, qoyunun it südü ilə böyüdüynü və qazının qeyri-qanuni əlaqədən törədiyini söyləyirlər. Onlara gizlicə qulaq asan qazı bütün bunların həqiqət olduğunu aydınlaşdırır. Sonra pulu kimin götürdüyünü bilmək üçün qazı qardaşlara bir əhvalat danışır: gözəl bir qız toy gecəsi ərinə bildirir ki, o, ilk dəfə gənclikdə onu sevən bir oğlana təslim olacağına and içmişdir. Əri qızın həmin oğlanın yanına getməsinə icazə verir. Yolda bir quldur qızla rastlaşır və onun əhvalatını eşidib, ona dəymir. Qız sevgilisinin yanına gəlir, lakin o, qıza toxumadan ərinin yanına qaytarır. Qazı bu üç şəxsdən hansının daha nəcib hərəkət etdiyini soruşur və qulduru hamıdan nəcib sayan ortancıl qardaşın pulu götürdüyünü müəyyənləşdirir. Ortancıl qardaş bunu etiraf edir¹.

“Munisnamə”nin struktur nöqtəyi-nəzərindən ən maraqlı hekayətlərindən biri olan bu süjetin arxaik bir variantına Cuha haqqında ərəb xalq lətifələrində rast gəlirik². İki epizoddan ibarət həmin lətifənin əvvəlində Cuha itmiş dəvənin əlamətlərini, yəni kor, axsaq və dişli düşük olduğunu sahibinə deyir və şübhələnən dəvə sahibi Cuhanı qazının yanına gətirib onun dəvəsini oğurladığını bildirir. Lakin Cuhanın dəlillərini dinləyən qazı onun günahsız olmasını aydınlaşdırır. İkinci epizodda isə

¹ Munisnamə. Əlyazma, s. 202^b-205^b; Мунис-наме. Баку, 1991, с. 265-269

² Подлинные рассказы о могущественном халифе Харун ар-Рашиде, острослове Абу Нувасе и хитроумном Джухе. М., 1976, с. 274-276

Cuha qazının çətinlik çəkdiyi bir mübahisəni orijinal üsulla həll edir. Onu da deyək ki, XI-XII əsrlərdə Cuha haqqında lətifələr farsdilli regionda kifayət qədər məşhur idi və hətta Mənucehri Damğani (1000-1040) saray əhlinin həqiqi poeziyaya deyil, Cuha barədə lətifələrə maraq göstərməsindən şikayətlənirdi¹. Belə olan təqdirdə, “Munisnamə” müəllifinin həmin lətifələrlə tanışlığı da şübhə doğurmamalıdır.

Bu süjetin məşhurlaşmasında, şübhəsiz, böyük hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin (1253-1325) xüsusi rolu olmuşdur. Şairin “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət bağı”) poeməsindəki birinci novella məhz bu süjet əsasında qurulmuşdur². Lakin burada “Munisnamə”variantı ilə müqayisədə bir sıra fərqlər müşahidə olunur. Söhbət Sərəndib şahının üç oğlundan gedir. Ataları tərəfindən ölkədən “qovulan” üç gənc yolda dəvə axtaran zənciyə rast gəlirlər. Onlar dəvənin bir gözünün kor olduğunu, axsadığını və bir dişinin çatmadığını deyib dəvəni görmədiklərini bildirirlər. Zənci qardaşların dediyi istiqamətdə gedir, az sonra heç nə tapmayıb geri qayıdır. Bu dəfə qardaşlar dəvənin bir tərəfdən yağ, digər tərəfdən bal ilə yükləndiyini, üstündə bir qadın oturduğunu, qadının isə hamilə olduğunu bildirirlər. Əlamətlərin dəqiqliyindən heyrətə düşən zənci onları tutub şahın yanına aparır, şah onları zindana saldırır. Lakin tezliklə dəvə meşədən tapılır. Şah qardaşları çağırır dinləyir, onların ağına heyran qalır və sarayında qonaq saxlayır. Burada qardaşlar içdikləri şərabin insan qanı ilə qarışdığını, ətini yedikləri qoyunun it südü ilə böyüdüyunü və şahın isə şah nəslindən deyil, aşpaz oğlu olduğunu söyləyirlər. Şah xəlvətcə bunları dəqiqləşdirir, hər şeyin düz olduğunu görüb, qardaşları mükafatlandırır və öz ölkələrinə yola salır.

Göründüyü kimi, Əmir Xosrov qardaşların dəvə sahibi ilə əhvalatını xeyli genişləndirmiş, istər bu epizoda, istərsə də onların yemək zamanı müşahidələrinə bəzi dəyişikliklər etmişdir. Lakin novellada pul oğurluğu məsələsi qoyulmadığından “Munisnamə”dəki sonuncu epizoddan – qazının hekayətindən istifadə etməmişdir.

Həmin hekayətə Nizaminin «Həft peykər»i ənənəsində yazılmış başqa bir əsərdə - Əşrəf Marağayinin (vəf. 1460) “Həft ourəng” (“Yeddi taxi”) poemasının dördüncü novellasında rast gəlirik³.

¹ Kırımski A.Y. Göstərilən əsəri, s. 317

² 109-84. ص. امير خسرو دهلوی. هشت بهشت. مسکو، 1972،

³ Кязимов М.Д. "Хафт пейкар" Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв. Баку, 1987, с. 139-140

Onu da deyək ki, bu süjet, P.A.Qrintserin yazdığına görə, Avropada da populyar olmuş, o cümlədən Bokkaççonun məşhur “Dekameron” əsərinə daxil edilmişdir¹. Əmir Xosrov Dəhləvinin təkmilləşdirdiyi və “Munisnamə”dəki ilk iki epizodu ehtiva edən süjet isə hələ XVI əsrdə Xristofor adlı mənşəcə Təbrizdən olan bir erməni tərəfindən farscadan italyan dilinə sərbəst tərcümə edilmişdir. İlk dəfə 1557-ci ildə Venesiyada çapdan çıxan, dəfələrlə təkrar nəşr olunan, alman, fransız, holland dillərinə də çevrilən bu hekayətdən XVIII əsr fransız yazıçısı və filosofu Volter, məşhur Amerika yazıçısı Mark Tven istifadə etmişdir².

Süjetin daha bir variantına XVII əsrə aid gürcü abidəsi «Rusudani»də təsadüf edirik. Əsərin 11-ci hekayəti demək olar ki, bütünlüklə həmin süjet üzərində qurulmuşdur³. Burada üç qardaş ölkələrini tərک etməyə məcbur olmuş Deyləm şahzadələridir. Onların əlamətlərini söylədikləri dövə isə tacirlərə məxsusdur. Tacirlər üç qardaşı oğru adı ilə qazının yanına gətirirlər. Qazı onların günahsız olduğunu aydınlaşdırır. Sonra hekayəti nəql edən və onun şahidi olmuş şəxs (Rusudanın qardaşı Rostevan) qardaşların kimliyini öyrənir və onları yaxın münasibətdə olduğu Xəzər şahına təqdim edir. Xəzər şahının sarayında isə ikinci epizod baş verir. Şahzadələrin ağına heyran qalan şah onlara kömək məqsədilə güclü qoşun təşkil edir və qardaşlar Deyləmə hücum edib hakimiyyətlərini geri qaytarırlar. Göründüyü kimi, abidənin müəllifi məlum süjetdən kifayət qədər uğurla istifadə etmiş və onu əsərin ümumi ideyasına uyğunlaşdırıb bilməmişdir. Hadisənin başlıca detalları «Həşt behişt»dəki novellaya uyğundur, lakin epizodlardan birinin qazı, digərinin isə şah ilə əlaqələndirilməsi göstərir ki, Əmir Xosrovun poeması heç də bəzi tədqiqatçıların yazdığı kimi⁴, «Rusudani» müəllifi üçün yeganə mənbə olmamışdır.

Nəhayət, hekayətin Rusiya EA Sankt-Peterburq Şərq Əlyazmaları İnstitutunda saxlanan B 256 və B 4496 şifrəli əlyazmalarda olan variantlarını qeyd etmək lazımdır. Birinci əlyazmadakı süjet «Munisnamə»hekayətinin məzmununa tam uyğundur, lakin burada oğurlanan üç min dinardan deyil, üç qiymətli daşdan söhbət gedir. Maraqlıdır ki, bütün variantlar içərisində yalnız burada dövə sahibi

¹ Индийская средневековая повествовательная проза. М., 1982, с. 376

² Бертельс Е.Э. Навои. М.-Л., 1948, с. 78-80

³ Русуданиани. М., 1988, с. 494-505

⁴ Yənə orada, s. 14-16

“Munisnamə”də olduğu kimi, «türkmən» adlandırılmışdır. B 4496 əlyazmasındakı hekayətdə isə Şam padşahının oğlu olan dörd qardaşdan bəhs edilir¹.

Bütün göstərilən paralellərdən əlavə, süjetin çoxsaylı folklor versiyaları da mövcuddur.

Beləliklə, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad XII əsrdə məlum olan çoxsaylı süjetlərin bir qismini seçib öz əsərinə daxil edərəkən, sanki onların yaşarı və məşhur olacağını qabaqcadan duymuş, bu süjetlər əsasında yazdığı hekayətlərin əsrlər boyu müxtəlif ictimai statusa və zövqə malik oxucuların mənəvi-estetik tələbatını ödəyə biləcəyini yaxşı anlamışdır. Əsərin əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də budur ki, göstərilən süjetlərin əksəriyyətinin zaman baxımından hələlik ilk yazılı variantları məhz «Munisnamə»yə aiddir.

Nəticədə dissertasiyada irəli sürülən əsas elmi müddəalar ümumiləşdirilmiş və tədqiqata yekun vurulmuşdur.

Aparılmış araşdırma göstərmişdir ki, “Munisnamə” orta əsrlər müsəlman Şərqiində ədəbi inkişafın bəzi mühüm məsələlərini aydınlaşdırmağa imkan verən qiymətli bir əsərdir. Belə ki, o, yalnız ədəbi-bədii abidə kimi deyil, həm də dəyərli bir mənbə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu mənadə gələcəkdə abidə üzərində müxtəlif yönlü mənbəşünaslıq tədqiqatlarının və müqayisəli-tipoloji araşdırmaların aparılması həm ədəbi-tarixi, həm də elmi-filoloji baxımdan səmərəli ola bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. “Munisnamə”də “Əshabi-Kəhf” hekayəti / “Filologiya məsələləri” № 6, Bakı: “Elm və Təhsil”, 2012, s. 496-501
2. “Munisnamə” də sufizmə dair materiallar / “Filologiya məsələləri” № 9, Bakı: “Elm və Təhsil”, 2012, s. 260-266
3. “Munisnamə”dəki bir sujet və onun variantları haqqında / “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal № 4(84), Bakı: 2012, s. 203-205

¹ Туманович Н.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института Востоковедения. Выпуск 6. Фольклор (занимательные рассказы и повести). М., 1981, с. 18-19, 56-57

4. “К истории изучения Мунис-наме” / Межкультурные коммуникации № 20, Тбилиси: 2013, с. 133-136
5. “Munisnamə və Pəhləvi ədəbiyyatı” / Sivilizasiya № 1, “Bakı Avrasiya Universiteti”nin nəşri, 2015, s. 30-35
6. “Munisnamə”nin janr mənsubiyyəti haqqında / Sivilizasiya № 2, “Bakı Avrasiya Universiteti”nin nəşri, 2015, s. 63-69.

**“МУНИС-НАМЕ” АБУБАКРА ИБН ХОСРОВА
АЛЬ-УСТАДА: ИСТОЧНИКИ И ПАРАЛЛЕЛИ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению “Мунис-наме” Абу-Бакра ибн Хосрова ал-Устада – персоязычного азербайджанского писателя XII века и состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность исследования, рассказано о степени изученности темы, определены цель и задачи диссертации, ее теоретико-методологические основы и научно-практическое значение.

В первой главе – «Общая характеристика “Мунис-наме” и его жанр» - обобщены сведения об авторе “Мунис-наме” и сделана попытка воссоздания творческой биографии Абу-Бакра ибн Хосрова ал-Устада. Также изучена структура “Мунис-наме”, выявлено наличие в нем дидактических и художественных частей. На основе анализа жанровых особенностей памятника определены его связи с традициями литературы адаба.

Во второй главе под названием «Источники дидактической части “Мунис-наме” изучена идейно-генетическая связь “Мунис-наме” с памятниками мусульманской литературно-философской мысли и пехлевийскими назидательными текстами, такими как, “Надж аль-Балага”, “Джавидан-хирад” и др. Особое внимание уделено вопросам истории суфизма, содержащимся в “Мунис-наме”. Сделан вывод о том, что “Мунис-наме” представляет собой не только ценный художественный памятник, но и своеобразный историко-литературный источник.

Третья глава диссертации – “Рассказы “Мунис-наме” и параллельные сюжеты” - посвящена сравнительному исследованию 31 рассказа, составляющих художественную часть памятника. Особое внимание уделено связям “Мунис-наме” с рассказами из “Тысячи и одной ночи”, “Тысячи и один день”, а также рукописными сборниками персоязычной народной литературы, в которых наблюдаются наибольшее количество параллелей сюжетам “Мунис-наме”. На основе изучения многочисленных образцов фольклора и письменной литературы установлено, что различные версии сюжетов, содержащихся в “Мунис-наме” использованы в произведениях Джахиза, Низами, Руми, Дехлави, Навои и других классиков восточной литературы. Немаловажным фактом является то, что именно в “Мунис-наме” встречается первый по времени письменный вариант большинства этих сюжетов.

В заключении диссертации подведены итоги исследования, обобщены его основные выводы и результаты.

**"MUNIS-NAMEH" BY ABUBAKR IBN KHOSROW
AL-USTAD: SOURCES AND PARALLELS**

SUMMARY

Dissertation is devoted to the study of "Munis-nameh" by Abu Bakr ibn al-Khosrow Ustad - persian Azerbaijani writer of the twelfth century, and consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction grounded the urgency of research, talked about the degree of scrutiny topics, to define the purpose and objectives of the thesis, its theoretical and methodological bases, scientific and practical value.

In the first chapter - "General characteristics of "Munis-nameh "and its genre" - summarized data about the author of 'Munis-nameh "and attempted to recreate the biography of Abu Bakr ibn Khosrow al-Ustad. Also studied the structure of "Munis-nameh", revealed the presence of a didactic and artistic parts. Based on the analysis of genre features of the monument, defined its relationship with the traditions of adab literature.

In the second chapter, entitled "Sources of the didactic part of "Munis-nameh", studied the ideological and genetic relationship of "Munis-nameh" with the monuments of Muslim literary and philosophical thought and edifying Pahlavi texts, such as, "Nahj al-Balagha", "Javidan-Khirad" and others. Particular attention is paid to the history of Sufism, contained in the "Munis-nameh". The conclusion is that "Munis-nameh" is not only a valuable artistic monument, but also a kind of historical and literary sources.

The third chapter of the thesis - "Stories of "Munis-nameh" and parallel plots" - devoted to a comparative study of 31 stories that make up the artistic part of the monument. Particular attention is paid to relations of "Munis-nameh" with tales of "The Thousand and One Nights," "The Thousand and one day", as well as manuscript collections of Persian folk literature, in which there are the greatest number of parallel plots with "Munis-nameh". On the basis of numerous samples of folklore and written literature, found that different versions of the stories contained in "Munis-nameh" used in the works of Jahiz, Nizami, Rumi, Dehlavi, Navoi and other classics of oriental literature. An important fact is that namely in "Munis-nameh" for the first time found a written version of most of these stories.

In the conclusion of dissertation the study summed up, summarized its main conclusions and results.

На правах рукописи

Рена Нуреддин кызы Рзаева

**“МУНИС-НАМЕ” АБУБАКРА ИБН ХОСРОВА
АЛЬ-УСТАДА: ИСТОЧНИКИ И ПАРАЛЛЕЛИ**

5718.01 – Мировая литература (персидская литература)

5717.01 – Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2015